

Grzegorz Białuński

Starostwa leckie (giżyckie) i ryńskie (od XIV do początków XVIII wieku) w historiografii i źródłach

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 101-112

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Białuński

**Starostwa leckie (giżyckie) i ryńskie
(od XIV do początków XVIII wieku)
w historiografii i źródłach**

Kraina Wielkich Jezior Mazurskich to obszar w środkowej strefie Mazur, wyróżniający się bogactwem licznych zbiorników wodnych (Śniardwy, Mamry, Niegocin). Naszym zdaniem istnieje konieczność opracowania monografii osadnictwa tego rejonu. Dzieje krainy były niezwykle ciekawe — najpierw zamieszkiwały ją plemiona pruskie (pogranicze Galindów, Bartów i Jaćwięgów), potem zostały włączone w skład krzyżackiego państwa zakonnego. Od końca XIV w. trwała akcja kolonizacyjna, która spowodowała napływanie głównie żywiołu polskiego z Mazowsza, ale widoczny był tutaj też element staropruski, niemiecki, litewski i ruski. Po traktacie krakowskim z 1525 r. Mazury były częścią Prus Książęcych, a więc lennem Polski. Zdecydowaną przewagę w osadnictwie miał element pochodzenia polskiego, nie stracił on na znaczeniu po uznaniu niezależności Prus Książęcych w 1657 r. W końcu w 1701 r. Mazury stały się częścią Królestwa w Prusach, stały się typowym pograniczem polsko-niemieckim. Nowa praca o dziejach osadnictwa pozwoli na całościowe spojrzenie na przemiany kolonizacyjne, etniczne, społeczne, demograficzne i gospodarcze Mazur. W niniejszym opracowaniu przedstawiamy stan badań nad osadnictwem tej krainy oraz stan zachowania źródeł. Chronologicznie sięgamy od początków osadnictwa krzyżackiego (koniec XIV w.) do początków XVIII w. (czasów wielkiej epidemii dżumy z lat 1709—1711). Terytorialnie obejmujemy obszar dwóch starostw według granic po 1525 r., mianowicie starostwa ryńskiego i leckiego (giżyckiego).

Kraina Wielkich Jezior Mazurskich nie doczekała się do tej pory analizy całości przemian osadniczych, pomimo że pierwsze opracowania tej tematyki powstały już w XIX w. M. Toeppen w swojej *Geschichte Masurens*¹ dosyć dokładnie omówił osadnictwo, ale głównie w czasach krzyżackich, potem już tylko ogólnie. Znacznie dokładniejsza, ale za to jednostronna (propolska), była praca W. Kętrzyńskiego *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*². Obie prace przedstawiają jedynie powstawanie kolejnych punktów osadniczych, podają tylko podstawowe fakty (lokatorów, datę, prawo nadania, liczbę łanów). Jeszcze w tym wieku M. Gerss objął poszukiwaniami archiwalnymi dzieje parafii rydzewskiej i miasta Lecu (Giżycka). W ten sposób powstała kronika parafii

1 Opublikowanej w Gdańsku w 1870 r., zob. s. 104 i n.

2 Wydana we Lwowie w 1882 r., zob. s. 467 i n.

rydzewskiej³ oraz krótki rys dziejów Lecu⁴. Nie była to jednak pierwsza praca dotycząca historii tego miasta, bowiem jeszcze w XVIII w. L. R. Werner ogłosił *Historische Nachricht von der Stadt Lötzen in dem Königreich Preussen*⁵. Pełną kronikę tego miasta napisał miejscowy pastor — E. Trincker, dopiero w 1912 r., opierając się m.in. na materiałach zebranych przez nieżyjącego już wówczas M. Gerssa⁶. Ówczesna moda na monografie własnych osad spowodowała, że powstały prace na temat innych miejscowości krainy. Niewielką w rozmiarach monografię otrzymały Mikołajki, pióra F. Kocha⁷, natomiast bardzo szczegółową Okartowo wraz z okolicami, autorstwa K. A. Maczkowskiego⁸. Kronikę parafii ryńskiej opracował A. Sapatka, zaś dzieje zamku ryńskiego do XVI w. spisał H. Hess von Wichdorff⁹.

Jednak podstawowe badania do dziejów osadnictwa przeprowadzono dopiero w latach trzydziestych XX w.; stanowią one podstawę dotychczasowej wiedzy na ten temat. Powstała też wówczas najlepsza praca z tego zakresu — O. Barkowskiego o osadnictwie do XVIII w. w okręgu ryńskim, według granic starostwa ryńskiego po 1525 r.¹⁰, w której autor dosyć dokładnie przedstawił powstawanie kolejnych osad, słabo natomiast ukazał przemiany prawne i społeczne oraz pochodzenie osadników. Nie opracowane w całości pozostały dzieje starostwa leckiego; częściowo tylko omówiony został obszar północny w pracy F. Grigata o osadnictwie okolic Mamr¹¹. Krótki szkic *Siedlungsgeschichte des Kreises Lötzen* napisał H. Meye¹², obejmując jednak obszar późniejszego powiatu. Powstały wreszcie dwie poważne prace syntetyczne o osadnictwie — K. Kasiske *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*¹³ oraz jego kontynuatora, K. Riela, o osadnictwie w Prusach Krzyżackich w latach 1410—1466¹⁴. Pewne uzupełnienie tych prac stanowi (dla XVII i XVIII w.) opracowanie H. Rieckenberga o osadnictwie tzw. szkatułowym¹⁵.

3 M. Gerss, *Geschichte und Chronik von Rydzewen*, oprac. K. E. Schmidt, K. Haugwitz, Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia (dalej: Masovia), 1896, H. 2, ss. 8—23; 1897, H. 3, ss. 45—86; 1898, H. 4, ss. 54—70.

4 M. Gerss, *Chronik der Stadt Lötzen bis zum grossen Brande*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, 1852, H. 2, ss. 149—160.

5 Zob. L. R. Werner, *Gesammelte Nachrichten der Preussisch—Märkisch und polnischen Geschichte*, Bd. 1, Cüstrin 1755, ss. 81—114.

6 E. Trincker, *Chronik der Gemeinde Lötzen*, Lötzen 1912.

7 F. Koch, *Zur Geschichte der Stadt Nikolaiken*, Masovia, 1903, H. 9, s. 43 i n.

8 K. A. Maczkowski, *Eckersburg und seine Umgebung*, Hamburg 1985, przedruk z „Masovii”, 1899, H. 5.

9 A. Sapatka, *Chronik der evangelischen Kirchengemeinde Rhein in Ostpreussen*, Königsberg 1904; H. Hess von Wichdorf, *Beiträge zur Geschichte der Ordenschlosses Rhein im Kreises Lötzen in Masuren*, Masovia, 1926, H. 31, ss. 111—153.

10 O. Barkowski, *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, Altpreussische Forschungen, 1934, Jg. 14, ss. 197—224.

11 F. Grigat, *Die Besiedlung des Mauerseegebietes im Rahmen der Kolonisation Ostpreussens*, Königsberg 1937.

12 Zob. *Lötzen Fragmente. Nachrichten aus verlorenen Quellen 1700—1900*, oprac. R. Heling, Hamburg 1976, s. 7 i n., przedruk z „Aus der Heimat”, dodatku „Lötzen Zeitung”, 1936, Jg. 3, s. 5 i n.

13 Wydana w Królewcu w 1934 r.

14 K. Riel, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in Preussen in der Zeit von 1410—1466*, Altpreussische Forschungen, 1937, Jg. 14, H. 2, ss. 224—267.

15 H. Rieckenberg, *Die Schatulliedlung in Preussen bis zum Jahre 1714*, Altpreussische Forschungen, 1939, Jg. 16, H. 1, ss. 18—76; H. 2, ss. 179—206.

Ponadto dla obu starostw powstało w sumie kilkadziesiąt przyczynków źródłowych zamieszczonych w dodatku gazety „Lötzen Zeitung”, zatyłowanym „Aus der Heimat”, ukazującym się w latach 1934—1940. Były to głównie szkice autorstwa H. Meye, oparte na bogatym materiale źródłowym z archiwum w Królewcu, a niekiedy po prostu przedruki źródłowe. Z jego prac dotyczących osadnictwa należy wymienić: *Aus der Geschichte des Schlosses Lötzen*, *Die altpreussischen Namen von Gewässern und Ortschaften des Kreises Lötzen*, *Die ältesten Siedlungen bei Burg Rhein*, *Die beiden Schützen, Brosien, Krüger von Lötzen 1542*, *Die Entwicklung Lötzen zur Stadt und sein Privilegium*, *Die Entwicklung von Rhein vor der Anerkennung als Stadt*, *Die Handfeste von Gutten*, *Der Kämmereiwald der Stadt Lötzen, bei Seehausen, Kr. Angerburg, Orlen und Gr. Jauer 500 Jahre alt*, *Steintal fünfhundert Jahre alt*, *Die Tataren in Wissowaten*, *Wer ist der Gründer des Dorfes Spiergsten?*, *Zur älteren Geschichte von Dannowen*, *Zur Geschichte der ehemaligen Amtsvorwerke von Lötzen*, *Rhuden Mühle, Eisenwerk Dorf, Zweihundert Jahre Streit um die Jagddienste. Aus der Chronik des Dorfes Orlen*, *Eine Topographie des Amtes Lötzen aus dem Jahre 1712*¹⁶. Prócz prac H. Meye warto odnotować *Die Bewohner des Dorfes Wissowaten Brzezińskiego* oraz *Siedlungsgeographische Betrachtungen über den Kreis Lötzen* G. Schmidtkę¹⁷. Przyczynki te zawierają dosyć dokładne omówienie poruszanych zagadnień, ich znaczenie podwyższa fakt wykorzystania źródeł królewieckich.

Osadnictwem mazurskim jeszcze przed II wojną światową zajął się¹⁸ K. Górski, potem kontynuował jego badania W. Chojnacki¹⁹. Były to jednak prace syntetyczne, pisane pod kątem osadnictwa polskiego. Ogólny rys przemian osadniczych w Prusach Krzyżackich i potem Książęcych dała też H. Wunder²⁰. Nowych szczegółów nie wносиły monografie poszczególnych miast, traktując zagadnienia osadnicze bardzo ogólnie, przy tym zasięgiem terytorialnym monografie te odbiegały od dawnych starostw, gdyż omawiały obszar późniejszych powiatów (po 1818 r.). Dla naszego obszaru badawczego należy wymienić monografie Giżycka, Pisz, Mrągowa, Kętrzyna, Elku, Węgorzewa i Rucianego-Nidy²¹. Trochę przydatniejsze pod względem zawartości merytorycznej do badania dziejów osadnictwa są monografie niemieckie, sięgające po dodatkowe

16 Ich pełny wykaz zob. w *Lötzen Fragmente*, s. 6. W wydawnictwie tym przedrukowano też część z nich. Numery „Lötzen Zeitung” z dodatkami „Aus der Heimat” znajdują się jako mikrofilmy m.in. w Ośrodku Badań Naukowych w Olsztynie, OMF 47—48.

17 Zob. *Aus der Heimat*, 1937, s. 39, 1936, s. 9.

18 K. Górski, *Początki kolonizacji polskiej w Prusach*, *Strażnica Zachodnia*, 1933, R. 12, nr 4, ss. 549—563; tenże, *Z dziejów żywiołu polskiego w Prusach od 1525 r. do 1772 r.*, *Jantar*, 1939, R. 3, ss. 1—12.

19 W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII—XVIII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959; tenże, *Ludność polska na Mazurach*, w: *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 2, Poznań 1984, ss. 426—448.

20 H. Wunder, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königreich Preussen (13.—18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften*, cz. 2: *Ost- und Westpreussen*, hrsg. H. Rothe, Köln 1987, ss. 67—98.

21 *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983; *Pisz. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1970; *Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975; *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1978; J. Kawecki, B. Roman, *Elk. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1970; A. Wakar, B. Wilamowski, *Węgorzewo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1968; J. Śliwiński, *Z dziejów Rucianego-Nidy i okolic*, Olsztyn 1993.

materiały źródłowe z dawnego archiwum królewieckiego. Na uwagę zasługują monografie Giżycka, Elku i Mrągowa²².

Nadal nie ma jednak pracy, która omawiałaby całościowo przemiany osadnicze tego regionu. Na nowo opracowane zostały procesy kolonizacyjne jedynie części południowo-wschodniej badanego obszaru, mianowicie rejon Klus w pracy B. Gebauera, rejon Okartowa w pracy H. L. Hoffmanna-Bagińskiego oraz rejon północno-zachodni w rozprawce Z. Wakaluk²³. Ostatnio też B. Jähnig dał dosyć szczegółowy rys historyczny Orzysza do XVIII w.²⁴

Ze zjawiskiem osadnictwa związanych jest wiele innych elementów, które należy omówić bądź wykorzystać w badaniach. Przykładowo — sprawę nazewnictwa osobowego, miejscowego i topograficznego. Nazewnictwem osobowym na Mazurach zajmowali się R. Trautmann, M. Mechow, E. Lewy²⁵, głównie jednak nazwami pochodzenia pruskiego. Źródła i opracowania dla celów stworzenia słownika nazw osobowych Mazur opracował W. Chojnacki²⁶. Nazwy miejscowe zostały opracowane przez H. Górnowicza, R. Abramowski i ostatnio przez R. Przybytek²⁷. Należy dodać jeszcze pracę G. Gerullisa *Die altpreussischen Ortsnamen*²⁸. Nazwy fizjograficzne zebrał i opracował G. Leyding, dodajmy jeszcze prace M. Biolik i A. Pospiszylowej²⁹.

Granice i zmiany administracyjne zostały ogólnie przedstawione przez M. Toeppena w *Historisch-comparative Geographie von Preussen* oraz w krótkim rysie J. Malika³⁰. Jeszcze słabiej rozpoznane są dzieje parafii, które należy badać

22 *Der Kreis Lötzen. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, red. M. Meyhöfer, Würzburg 1961; tenże, *Die Landgemeinden des Kreises Lötzen*, Würzburg 1966; *Der Kreis Lyck*, red. R. Weber, Leer 1981; tenże, *Die Landgemeinden des Grenzkreises Lyck*, Hohenwestedt 1988; F. Bredenber, P. Glass, *Der Kreis Sensburg*, Würzburg 1960.

23 B. Gebauer, *Die Entwicklung der Siedlungslandschaft in Süd-Ostmasuren (Kreis Lyck)*, unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgenese. Ein Beitrag zur Kulturlandschaftsordnung im deutschen Osten, Göttingen 1959; H. L. Hoffmann-Bagiński, *Die Dienstgüter des Amtes Johannsburg*, Hamburg 1992; L. Wakaluk, *Osadnictwo i sieć parafialna kętrzyńskiego okręgu prokuratorowskiego w XIV—XV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1976, nr 3, ss. 375—394.

24 B. Jähnig, *Die Stadtwerdung von Arys*, Altpreussische Geschlechterkunde. Neue Folge (dalej: APG NF), 1993, Bd. 23, ss. 112—132.

25 R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1925; M. Mechow, *Prussische Namen als deutsche Familiennamen*, APG NF, 1975, Bd. 8, ss. 321—348; tenże, *Prussische Namenreste in Masuren*, APG NF, 1987, Bd. 17, ss. 175—180; E. Lewy, *Die altpreussischen Personennamen*, Breslau 1904.

26 W. Chojnacki, *Słownik polskich nazw osobowych na Mazurach i Warmii*, KMW, 1988, nr 3—4, ss. 387—402.

27 H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Mazur i Warmii*, KMW, 1965, nr 2, ss. 197—223; R. Abramowski, *Die Ortsnamen des Kreises Sensburg*, Masovia, 1926, H. 31, ss. 47—55; R. Przybytek, *Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreussens. (Nazwy miejscowe pochodzenia bałtyckiego w południowej części Prus Wschodnich)*, Stuttgart 1993. Należy jeszcze dodać cenną pracę A. Pospiszylowej, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.

28 Opublikowana w Berlinie i Lipsku w 1922 r.

29 Opracowania G. Leydinga tych nazw znajdują się w poszczególnych monografiach miast, por. przypis 21. Por. też G. Leyding, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, cz. 2: *Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959; M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, Olsztyn 1987; A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990.

30 Praca M. Toeppena ukazała się w Gotha 1858; J. Maltek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, KMW, 1966, nr 1, ss. 131—139.

ściśle z rozwojem osadnictwa³¹. Przydatne dla tego zagadnienia będą na pewno prace A. Harnocha i W. Chojnackiego³².

Na temat dziejów lasu i jego wykorzystania świetną pracę dał F. Mager³³, w języku polskim najlepsze opracowanie o Puszczy Piskiej napisał na podstawie Magera — T. Brzeczowski³⁴. Szlaki komunikacyjne dokładnie opracowali F. Bruns i H. Weczerka, a za nimi W. Szulist³⁵. O kłeskach nękających mieszkańców tej krainy informacje zebrali A. Walawander i S. Namaczyńska³⁶, o zarazach pisali zaś K. Faber, W. Sahn i S. Flis³⁷.

Słabo w zasadzie zbadany jest proces fluktuacji osadników, znamy jedynie ogólne tendencje (osadnicy z Mazowsza), ale brak pracy ukazującej szczegółowo migracje osadników. Dopiero ostatnio szerzej sprawą zajął się O. Wank³⁸. Pomocne mogą być prace przedstawiające sytuację szlachty i chłopów mazowieckich — J. Gierowskiego, W. Smoleńskiego, S. Śreniowskiego, S. Szczotki³⁹. Główne dane na temat pochodzenia osadników znajdujemy jednak w pracach omówionych wyżej, obejmujących przemiany osadnicze tego rejonu.

Wiele prac powstało na temat różnicowania społecznego i prawnego ludności, głównie autorów niemieckich z przełomu XIX i XX w. — G. Aubina⁴⁰, W. Brünnecka⁴¹, H. Plehna⁴² oraz E. Wilke⁴³. Do tego należy dodać póź-

31 M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV—XV*, KMW, 1983, nr 2—3, ss. 199—217.

32 A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in der Provinzen Ost- und Westpreussen*, Neidenburg 1890; W. Chojnacki, *Zbory polskie ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX w.*, Warszawa 1956.

33 F. Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, Köln 1960, należy też dodać wcześniejszą pracę O. Schlütera, *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenzeit*, Halle 1921.

34 T. Brzeczowski, *Dzieje Puszczy Piskiej*, w: J. Śliwiński, *Z dziejów Rucianego-Nidy*, ss. 48—100. Krótki zarys dziejów Puszczy Piskiej dał wcześniej H. Uggla, *Puszcza Piska*, w: *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, ss. 565—572.

35 F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, Köln-Graz 1962; W. Szulist, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur z XVI—XVII wieku*, KMW, 1972, nr 2—3, ss. 297—318.

36 A. Walawander, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450—1586*, t. 1—2, Lwów 1932—1935; S. Namaczyńska, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1648—1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów 1937.

37 K. Faber, *Verordnungen und Massregeln wegen der Pest in Preussen in früher Zeit*, Preussische Provinzialblätter, 1831, Bd. 6, ss. 334—341; W. Sahn, *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipzig 1905; S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708—1711*, KMW, 1960, nr 4, ss. 473—523.

38 O. Wank, *Bevölkerungsfuktuation zwischen Ostpreussen und den Nachbarländern vom 16. bis 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte mit zugehörigen Namenlisten*, APG NF, 1994, Bd. 24, ss. 125—218. Z wcześniejszych prac wymienić należy pracę F. Gause, *Polnische Einwanderung in die Komturei Osterode nach dem 2. Thorner (1466)*, Altpreussische Forschungen, 1924, Bd. 1, ss. 25—40; A. Döhning, *Ueber die Herkunft der Masuren*, Königsberg 1910, choć obie nie dotyczą naszego obszaru. O tym zob. G. Białuński, *Z dziejów osadnictwa krainy Wielkich Jezior Mazurskich. Pochodzenie osadników na przykładzie starostwa leckiego (giżyckiego) w XVI—XVII w.*, KMW, 1993, nr 3, ss. 391—401. O migracji osadników pomiędzy Warmią a Prusami Książęcymi zob. A. Birch-Hirschfeld, *Ein- und Auswanderung zwischen Ermland und Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für die Geschichte und Alterumskunde Ermlandes, 1935, Bd. 25, ss. 520—535.

39 J. Gierowski, *Kartki z rodowodu biedoty wiejskiej*, Warszawa 1951; tenże, *Szlachta mazowiecka wobec sąsiada pruskiego*, w: *Europa — Slowianie — Polska. Studia ku czci prof. K. Tymienieckiego*, Poznań 1970, ss. 501—516; W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908; S. Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948; S. Szczotka, *Uwagi o zbiegostwie chłopów w dawnej Polsce*, w teżej: *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa 1951, ss. 7—116.

40 G. Aubin, *Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreussen, von der Gründung des Ordensstaates bis zur Steinischen Reform*, Leipzig 1910.

41 W. Brünneck, *Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreussen*, Bd. 1—2, Berlin 1891—1896.

42 H. Plehn, *Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1904, Bd. 17, ss. 43—126, 1905; Bd. 18, ss. 61—122.

niejsze opracowania H. Zinsa, H. Patze i M. Biskupa o sytuacji chłopów w państwie krzyżackim⁴⁴, J. Szwagrzyka o wolnych w Prusach Książęcych⁴⁵. Na temat szlachty pruskiej pisali G. A. Mülverstedt oraz G. Białuński⁴⁶. O sytuacji miast i miasteczek znajdujemy wiele informacji u T. Lewerenza *Die Grossenentwicklung der Klienstädte in Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, nadto w pracach W. Krimpenforta, M. Northa i G. Białuńskiego⁴⁷. Działalność majątków państwowych znalazła się w centrum zainteresowań badawczych H. Schweichlera i H. H. Wächter⁴⁸. Oddzielnie omówione zostało również młynarstwo, rybołówstwo i karczmarstwo, choć niewyczerpująco⁴⁹. Natomiast o prawach stosowanych w osadnictwie pisali G. Kisch⁵⁰, J. Małtek, Z. Zdrójkowski⁵¹, K. Górski oraz A. Szorc⁵², a przede wszystkim wspomniani wyżej autorzy niemieccy. Pomimo tylu prac, nadal brakuje pełnego ujęcia zmian w tych dziedzinach na obszarze Krainy Wielkich Jezior Mazurskich.

43 E. Wilke, *Die Ursachen der preussischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreussischen Agrargeschichte der Ordenszeit*, *Altpreussische Forschungen*, 1930, Bd. 7, ss. 33–81, 181–222.

44 H. Zins, *Powstanie chłopkie w Prusach Książęcych w 1525 r.*, Warszawa 1953; H. Patze, *Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preussen*, w: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen*, Konstanz 1964, ss. 149–200; M. Biskup, *Powinności pańszczyźniane chłopów czynszowych w Prusach Krzyżackich w pierwszej połowie XV w.*, *Przegląd Historyczny*, 1962, ss. 413–343.

45 J. Szwagrzyk, *Stan liczebny i rozmieszczenie posiadłości ziemskich ludności wolnej na obszarze dzisiejszego województwa olsztyńskiego w XVI i XVII w.*, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1965, t. 27, ss. 69–113.

46 G. A. Mülverstedt, *Die Vasallen Register und (Vasallen) Tabellen der Hauptämter in Masuren, Masovia*, 1906, H. 11, ss. 80–100; tenże, *Zur Masurischen Orts- und Adelskunde*, Masovia, 1901, H. 7, ss. 14–38; G. Białuński, *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, KMW, 1994, nr 1, ss. 13–22. Dodajmy do tego pracę G. Sommerfeldta, *Von masurischen Gütersitzen in besonderer Beziehung auf den 16. bis 18. Jahrhundert*, *Altpreussische Monatsschrift*, 1913–1914–1920, Bd. 50–51–57. Niewątpliwie odnotować należy prace o rodach szlacheckich, zwłaszcza działających w krainie Wielkich Jezior Mazurskich — Kröstenów, Fincków, zob. H. H. Diehlmann, *Die von Krösten*, APG NF, 1977/1978, Bd. 10, ss. 148–152; E. Joachim, M. Klinkenberg, *Familien — Geschichte des gräflich von Finckensteinischen Geschlechts*, Bd. 1–2, Berlin 1920–1921. Wspomnieć trzeba jeszcze pracę G. A. Mülverstedta, *Der Herrenstand in Preussen. Mit besonderer Beziehung auf die Herren zu Eulenburg*, w: *Diplomatorium Illeburgense*, cz. 2, Magdeburg 1879.

47 Praca T. Lewerenza ukazała się w Marburgu/Lahn w 1976 r. W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte Herzogtums Preussen. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg/Lahn 1979; M. North, *Miasto, domena i okolice w Prusach Książęcych (na przykładzie miasta i domeny Ostróda w XVI i XVII w.)*, *Zapiski Historyczne*, 1987, t. 52, z. 1, ss. 69–77; G. Białuński, *Elementy życia gospodarczego Lecu (Giżycka) w XVI–XVII wieku*, KMW, 1993, nr 4, ss. 547–552. Dla celów porównawczych cenna jest praca: G. Michels, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Passenheim im Ordensland und Herzogtum Preussen bis 1619*, Lüneburg 1988.

48 H. Schweichler, *Das Domänenwesen unter Herzog Albrecht in Prussen*, Lötzen 1911; H. H. Wächter, *Ostpreussische Domänenvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert*, Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität, Bd. 19, Würzburg 1958.

49 G. Kisch, *Das Mühlenregal im Deutschordensgebiete*, *Zeitschrift der Sawigny — Stiftung für Rechtsgeschichte*, 1928, Bd. 48, ss. 176–193; tenże, *Das Fischereirecht im Deutschordensgebiet. Beiträge zu seiner Geschichte*, Sigmaringen 1978; H. Steffen, *Das ländliche Krugwesen im Deutschordensstaate*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichte Vereins*, 1916, Bd. 56, ss. 217–245.

50 G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste*, Stuttgart 1931; por. tenże, *Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes*, Bd. 1–3, Sigmaringen 1973–1978.

51 J. Małtek, *Prawo chelmińskie w Prusach Krzyżackich (1466–1525) i Prusach Książęcych (1525–1620)*, w tegoż: *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Królewskich w XVI–XVII wieku*, Olsztyn 1987, ss. 97–114; Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chelmińskiego 1233–1862. Studium na siedemsetpięćdziesięciolecie wydania przywileju chelmińskiego oraz lokacji Chelma i Torunia*, Toruń 1983. Spore znaczenie mają też zbiory artykułów w: *Studia Culmensia Historico-Juridico* czyli *Księga Pamiątkowa 750-lecia prawa chelmińskiego*, pod red. tegoż, t. 1–2, Toruń 1988–1990.

52 K. Górski, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego*, Gdynia 1938; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chelmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

Na zakończenie przedstawiania stanu badań omówić należy jeszcze prace o charakterze syntezy rejonu Mazur i Prus Wschodnich. Tutaj należy wyjść od pierwszych syntez pióra Ch. Hartknocha i L. Baczki⁵³ pewną wartość zachowała praca J. Voigta⁵⁴ oraz K. Lohmeyera⁵⁵. Podstawową syntezą niemiecką jest B. Schumachera *Geschichte Ost- und Westpreussens*⁵⁶, ostatnią zaś praca H. Boockmanna⁵⁷. Z polskich prac należy wymienić syntezy K. Piwarskiego, K. Górskiego i S. Salmonowicza⁵⁸. Najlepszą syntezą jest niewątpliwie *Historia Pomorza* pod red. G. Labudy⁵⁹, prócz niej na uwagę zasługuje najnowsza synteza dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach autorstwa M. Biskupa i G. Labudy oraz *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*⁶⁰. Dodajmy do tego jeszcze interesujące prace A. Żabko-Potopowicza i L. Webera⁶¹.

Jak wynika z dokonanej powyżej zestawienia, dobrek historiografii odnoszący się do osadnictwa Krainy Wielkich Jezior Mazurskich jest zróżnicowany, ale daleki od wyczerpania całości obrazu tego zagadnienia. Brak omówienia problemu fluktuacji osadników i demografii, nie dopracowane są problemy przebiegu samej akcji kolonizacyjnej (kiedy nastąpiło nasilenie emigracji mazowieckiej, braki w obrazie kształtowania się poszczególnych osad i zróżnicowania społecznego oraz prawnego osadników). Wszystko to sprawia, że temat dziejów osadnictwa wymaga rzeczowego opracowania, zwłaszcza wobec niewykorzystania całości bazy źródłowej.

Stan zachowania źródeł jest dosyć zróżnicowany, ale wystarczający do odtworzenia sieci osadniczej oraz zmian temu towarzyszących. Najpierw przedstawimy źródła drukowane i kartograficzne. Dla najwcześniejszego okresu kolonizacji przydatne są: *Das grosse Zinsbuch*⁶² oraz *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*⁶³. Dla ustalenia rozwoju parafialnego zaś *Sedes archiepiscopales diocesis Warmiensis*⁶⁴, dla okresu reformacji *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtum Preussen*⁶⁵. Procesy migracyjne osadników

53 Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Prussen*, Frankfurt—Leipzig 1684; L. von Baczko, *Geschichte Preussens*, Bd. 1—6, Königsberg 1792—1800, w przeciwnym duchu pisana była synteza A. von Kotzebue, *Preussens Ältere Geschichte*, Bd. 1—4, Riga 1808, bowiem krytycznym wobec działalności krzyżackiej.

54 J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1—9, Königsberg 1827—1839, praca tendencyjna, prozakonna, podobnie jak późniejsza praca L. von Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*, Bd. 1—3, Berlin 1878.

55 K. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussens*, Bd. 1—2, Gotha 1880—1881.

56 Wyd. Königsberg 1937.

57 H. Boockmann, *Ostpreussen und Westpreussen*, Berlin 1992.

58 K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946; K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987.

59 T. 1—2, Poznań 1969—1984.

60 M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — społeczeństwo — państwo — ideologia*, Gdańsk 1986; *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1: *Od pradziejów do 1870 roku*, Warszawa 1981.

61 A. Żabko-Potopowicz, *Rys historyczny wsi w Prusach polskich*, *Gospodarstwo Wiejskie na Ziemiach Odzyskanych*, t. 1, Warszawa 1950, ss. 1—33, praca dotyczy procesów kolonizacyjnych na Mazurach. L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung, nebst Special-Geographie*, Danzig 1878.

62 Wyd. P. Tiehlen, Marburg 1958.

63 Wyd. W. Ziesemer, Wisbaden 1968.

64 *Scriptores rerum Warmiensium*, Bd. 1, Braunsberg 1866, ss. 384—400.

65 Wyd. P. Tschackert, Leipzig 1890.

z Mazowsza można odnaleźć w: *Volumina Legum*⁶⁶, w lustracjach województw mazowieckich⁶⁷ oraz głównie w *Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia*⁶⁸. Dużo ciekawych danych zawierają *Mazowieckie zapiski herbowe* A. Wolffa⁶⁹. Przydatne do badań osadniczych będą opisy domeny książęcej Kaspara von Nostitza z połowy XVI w.⁷⁰ oraz akty holdownicze składane władcom pruskim od XVI do początków XVIII w.⁷¹ O niszczycielskim najeździe tatarskim mamy dane ze starostwa ryńskiego wydane przez B. Janczika⁷². Szczególnie dużo przedruków źródłowych posiadamy właśnie do dziejów starostwa ryńskiego, które ukazały się w „*Altpreussische Geschlechterkunde. Neue Folge*”. I tak, przedrukowano z dawnego archiwum królewieckiego, dzisiaj w Berlinie-Dahlem, kolejne księgi zamkowe (Hausbücher), z kopiami przywilejów i innych kontraktów zawieranych w tym czasie w starostwie⁷³, następnie przydatne do badań szlachty *Die Vasallentabellen des Hauptamtes Rhein*⁷⁴ i *Lehnbuch des Amtes Rein. Ostpreussischer Foliant 454*⁷⁵. Dla starostwa leckiego (giżyckiego) wiele przedruków źródłowych z tego archiwum zamieszczonych zostało w wydawnictwie *Lötzener Fragmente*⁷⁶, tutaj m.in. księgi kościelne, lista ocalałych mieszkańców z zarazy 1710 r., spis dóbr i mieszkańców na prawie lennym i magdeburskim z 1664 r., listy podatkowe z początków XVI i późniejszych wieków. Dodajmy jeszcze inne źródła, które mają znaczenie w badaniach osadniczych — popisy wojskowe i księgi podatku łąkowego (*Extracte Hubenschoss*)⁷⁷, przedruki przywilejów dla Mikołajek i Okartowa wraz z okolicami⁷⁸.

Ze źródeł kartograficznych na szczególną uwagę zasługują dwie mapy

66 Wyd. J. Ohryzko, t. 1—8, Petersburg 1850—1860.

67 Por. *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, cz. 1, Warszawa 1967, cz. 2, Warszawa 1968; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617—1620, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1968; *Lustracja województwa plockiego 1565—1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S.M. Szacherska, Warszawa 1965; *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959; *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, Warszawa 1965.

68 Wyd. C. Lanckorońska, L. Olech, Roma 1973—1989.

69 A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, Kraków 1937.

70 Kaspars von Nostitz, *Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preussen 1578. Ein Quellenbeitrag zur politischen und Wirtschaftsgeschichte Altpreußens*, hrsg. K. Lohmeyer, Leipzig 1893.

71 *Erhhuldigungsakten des Herzogtums Preussen*, hrsg. H. H. Diehlmann, Bd. 1—3, Hamburg 1980—1992.

72 *Die Tataren im Amt Johannsburg und im Amt Rhein im Jahre 1656*, wyd. B. Janczik, APG NF, 1982, Bd. 13, ss. 135—148.

73 *Kleines Hausbuch des Amtes Rhein*, APG NF, 1984, Bd. 15, ss. 73—141; *Weisses Hausbuch des Amtes Rhein*, ibidem, ss. 142—194; *Rotes Hausbuch des Amtes Rhein*, ibidem, 1986, Bd. 17, ss. 2—60. Wydawcą wszystkich tych źródeł był H. H. Diehlmann; są to przedruki Ostpreussischer Folianten nr 332, 333, 334 z Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (dalej: GStPK).

74 Wyd. H. H. Diehlmann, APG NF, 1990, Bd. 20, ss. 438—443.

75 Wyd. H. H. Diehlmann, APG NF, 1989, Bd. 19, ss. 1—48.

76 Por. przyp. 12.

77 *Rolle der Muskietiere und Verzeichnis der Dienste des Adels und der Freidörfer des Amtes Rhein 1639*, wyd. B. Janczik, APG NF, 1989, Bd. 19, ss. 49—53, przedruk z *Etats Ministerium 122k 16*, z GStPK; *Die Extracte der Protokolle über den Generalhaufenschoss 1719 in den Ämter Rhein, Seehesten, Lötzen, Angerburg*, wyd. B. Janczik, ibidem, 1984, Bd. 15, ss. 211—263.

78 F. Koch, *Nachtrag und zur Geschichte der Stadt Nikolaiken*, Masovia, 1903, H. 9, s. 221 i n.; K. A. Maczkowski, op. cit., ss. 95—133. Uboczne znaczenie dla naszego tematu mają inne źródła drukowane, które jednak wypada odnotować, np. *Władztwo Polski w Prusiech Zachodnich i Książęcych (1454—1657)*. *Wybór źródeł*, wyd. A. Vetulani, Wrocław 1953; *Akten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, wyd. M. Toeppen, Bd. 1—5, Leipzig 1874—1886; *Acta Tomiciana*, t. 1—17, 1507—1535, Posnaniae—Wratislaviae—Cracoviae 1855—1966.

J. Narońskiego-Naronowicza z lat sześćdziesiątych XVII w., ukazując stan osadniczy, nazewnictwo oraz warunki geograficzne obu starostw⁷⁹. Nadto pewne znaczenie ma mapa K. Schröttera z końca XVIII w.⁸⁰ oraz mniejsza mapa K. Hennenbergera z drugiej połowy XVI w. wraz z objaśnieniami⁸¹.

Zasadniczą rolę w powstaniu prac o dziejach osadnictwa powinny odegrać jednak źródła archiwalne i to przede wszystkim z dawnego archiwum królewieckiego. Gro materiałów znajduje się obecnie w archiwum berlińskim (Dahlem), natomiast kwerendy w innych archiwach nie dały większych rezultatów. W centralnym archiwum ewangelickim w Berlinie znajdują się księgi kościelne Szymonki (od 1702 r.) i Orzysza (od 1700 r.)⁸², pozostałe księgi kościelne zachowały się jako mikrofilmy w Salt Lake City (siedzibie mormonów) oraz w Centralnym Ośrodku Genealogii w Lipsku (Miłki, Sterławki Wielkie)⁸³. Trochę dokumentów znajduje się w archiwum olsztyńskim. W tymże archiwum dostępne są akta sejmiku Prus Książęcych (Landtagsakta des Herzogtum Preussen) oraz szcztąkowy zbiór dokumentów dawnych starostw pruskich, w tym przede wszystkim jedna księga rachunkowa starostwa ryńskiego z 1623 r.⁸⁴ W archiwum tym znajdują się również mikrofilmy z innych źródeł królewieckich, jak Etats Ministerium i Ordensbriefarchiv, te ostatnie w całości, zaś z Etats Ministerium materiały do dziejów miasta i starostwa w Lecu (Giżycku)⁸⁵. Do tego należy jeszcze dodać zbiór szcztązków zespołów w kościele ewangelickim w Nakomiadach⁸⁶. W archiwum toruńskim także znajdują się mikrofilmy Ordensbriefarchiv oraz Ostpreussische Folianten, ale o mniejszym znaczeniu dla naszego tematu. Wspomniane mikrofilmy znajdują się również w Archiwum Głównym Akt Dawnych⁸⁷. Warto jeszcze odnotować zbiory Komisji Historycznej PAN w Krakowie, a dokładniej notatki z mazowieckich

79 J. Naroński-Naronowicz, *Districus Lecensis*, GStPK, F 10343; tenże, *Districus Reiniensis*, ibidem, F 10329; mikrofilmy czarno-białe znajdują się w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

80 K. Schrötter, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch, Litauen und Westpreussen nebst Netzedistrict, 1796* — Deutsches Staats-Bibliothek Berlin (Abt. Kartographisch), N 1020, mapy 49—55—56, zob. też *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lf. 6, gdzie przedrukowano tę mapę. Tutaj należy kilka słów poświęcić temu właśnie wydawnictwu. Zawiera ono opracowane tematycznie mapy m.in. o rozwoju parafialnym, osadnictwie Wielkiej Puszczy, kształtach wsi, rozmieszczeniu własności szlacheckiej. Oparte jest na szerokiej bazie źródłowej i wykorzystanie tego atlasu w pracy o osadnictwie jest nieodzowne. Wydawcami dotychczasowych 15 zeszytów byli H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, H. Jäger; ukazywały się w Wiesbaden i Stuttgarcie od 1968 do 1989 r.

81 C. Hennenberger, *Erclerung der grossen preussischen Landtaffel*, Königsberg 1576; tenże, *Erclerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595. Ponadto można odnotować szkice z GStPK — F 10765 (Lec, 1594), Ostpreussische Foliant (dalej: Ostpr. F.) 1320, „Dorfrisse mit Text 1699: Rhein und Arys” (szkice wsi starostwa ryńskiego) EM 92d 11 „Plan der Dörfer in den Ämter Lötzen und Rhein — Landmesser Christoff Voigt 1591”.

82 Evangelische Zentralarchiv Berlin, Bestand 507, Ostdeutsche Pfarrkarten.

83 Por. *Verfilmte Kirchenbücher aus den ehemaligen deutschen Ostprovinzen, auch aus Mitteldeutschland, Polen und Bessarabien im Archiv der Genealogical Society in Saly Lake City, Regensburg 1970*; M. Armgart, *Ost- und Westpreussische Kirchenbuchfilme in der Zentralstelle für Genealogie in der DDR*, APG NF, 1983, Bd. 14, ss. 341—342.

84 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Akta Sejmiku Prus Książęcych (Landtagsakten des Herzogtums Preussen) 1541—1714, sygn. V/4—1 i n.; Szcztąkowy zbiór pruskich Amtów i Kamery w Królewcu, sygn. XIX/4, dawniej Ostpr. F. 9701.

85 EM 92, ale niekompletne, bez 92a 1 i do 92f 3, sygn. 6707—6708.

86 Zbiór szcztązków zespołów o Kościele ewangelickim z lat 1665—1904.

87 Dodajmy nadto pewną przydatność innych materiałów tego archiwum — Księgi sądowe ziemskie i grodzkie, Akta skarbowe Rzeczypospolitej — tutaj m.in. lustracje, zob. przyp. 67.

ksiąg grodzkich, które dają pewien materiał o wychodźstwie mazowieckim do Prus⁸⁸.

Przejdźmy do charakterystyki źródeł królewieckich w Berlinie-Dahlem. Podstawę dla czasów krzyżackich stanowią Ordensbriefarchiv. Tutaj mamy liczne przywileje (Salpik, Orło, Ławki, Sterławki Małe), opisy działań wojennych i strat w czasie wojny trzynastoletniej i tzw. wojny pruskiej (1519—1521)⁸⁹, inne dane do dziejów kościoła, stosunków społecznych. Szczególnie przydatne są szczegółowe popisy wojskowe z 1519 r.⁹⁰, zawierające pełny wykaz istniejących osad (wolnych i wsi czynszowych), listy mieszkańców zobowiązanych do służby wojskowej, a czasem też liczbę wszystkich gospodarstw w osadzie. Dla tego czasu duże znaczenie mają też dokumenty z Ordensfolianten, gdzie niektóre przywileje (Dosie, Notyst, Mikołajki⁹¹) oraz niezwykle przydatne do naszych badań księgi gospodarcze z początków XVI w., czyli „Einnahmen und Ausgabenbuch des Kammeramtes Lötzen 1507 bis 1509, 1511 bis 1513”⁹² oraz „Einnahmen und Ausgabenregister der Amtes Rhein 1516/17”⁹³. Księgi te zawierają pełny wykaz istniejących wówczas osad oraz listy mieszkańców, liczbę zagospodarowanych i pustych łąnów.

Dla czasów Prus Książęcych materiał źródłowy jest o wiele bogatszy. Podstawowy zasób gromadzą Ostpreussische Folianten. W nich np. księgi podatkowe z 1539 r. tzw. „Nacht-Verzeichnisse”, czyli podatek od stanu hodowli bydła. Wykazy tego podatku zawierają spis wszystkich właścicieli gospodarstw i stan hodowli⁹⁴. Z początków XVIII w. mamy księgi podatku łąnowego (Generalhufenschoss)⁹⁵. Bardzo cenne dla śledzenia przemian osadniczych są księgi rachunkowe (Ämterrechnungen) starostw z poszczególnych lat — dla starostwa ryńskiego dysponujemy sześcioma księgami (lata 1539, 1564, 1568, 1631/1632, 1672/1673 oraz za rok 1623/1624 w Archiwum Państwowym w Olsztynie)⁹⁶, dla starostwa leckiego (giżyckiego) czterema (za lata 1601, 1610?, 1619, 1625)⁹⁷. Owe księgi zawierają dokładną charakterystykę poszczególnych starostw — opis geograficzny, stan gospodarczy, wykaz wszystkich osad i osób działających gospodarczo, liczbę łąnów, a nawet rejestry z przywilejów lokacyjnych. Najcenniejsze w badaniach osadniczych są jednak tzw. księgi zamkowe (Hausbücher), gdzie prawie całość przywilejów lokacyjnych (kopie) i innych kontraktów zawieranych w starostwach do XVIII w. (sprzedaż — kupno ziemi, dzierżawa, nabycie nad wyżek). Dla starostwa ryńskiego są to księgi od nr 332 do

88 Zbiory Komisji Historycznej PAN w Krakowie, Zakład Dokumentacji IH PAN w Krakowie, Teki Pawińskiego.

89 Por. np. Ordensbriefarchiv nr 590, 604, 605, 1562 (przywileje dóbr służebnych w Salpiku), 940 (Sterławki Małe), 14082, 14294 (o działaniach podczas wojny trzynastoletniej), 23713, 23817, 23245, 23729, 23769, 24329 (o „wojnie pruskiej”).

90 Ordensbriefarchiv nr 22935 (w Archiwum Państwowym w Olsztynie sygn. 267/82).

91 Ordensfolianten 97b.

92 Ordensfolianten 175.

93 Ordensfolianten 184.

94 Ostpr. F. 911a 16, „Lötzen 1539 Einwohnerverzeichnis und Steueranlagen”, 911a 29, „Amt Rhein, Einwohnerverzeichnis und Steueranlagen”.

95 Ostpr. F. Ab. XIII, Hufenschossprotokolle, Lötzen 1—4, Rhein 1—5.

96 Ostpr. F. 9681, 9697, 9693, 9705, 9712.

97 Ostpr. F. 6426, 6435, 6444, 6450.

335, dla starostwa leckiego (giżyckiego) od 223 do 228⁹⁸. Źródłem do dziejów szlachty i wolnych na prawie lennym i magdeburskim jest „Lehnstabelle der Lehn- und magdeburgischen Güter im Amte Rhein 1698—1732”⁹⁹, zawierające dane też do okresu wcześniejszego. Duże znaczenie mają również dokumenty z wizytacji kościelnej, są to bowiem dokładne wykazy poszczególnych parafii¹⁰⁰. Niektóre przywileje lokacyjne znajdujemy także w „Metrik der Ämter Rhein, Lyck, Stradaunen 15. Jahrh”¹⁰¹, dodajmy jeszcze inne dokumenty z przywilejami i kontraktami — „Berichte und Reskripte des Amtes Rhein (1670—79)”¹⁰², „Privilegien und Kontrakte des Amtes Rhein 1670—76”¹⁰³, „Amtssachen der Ämter Seehesten, Lötzen und Rhein”¹⁰⁴. O stratach poniesionych w wyniku najazdu tatarskiego w 1656 r. znajdujemy informacje w Ostrp. F. nr 829, o szlachcie natomiast w tzw. Vasallentabellen¹⁰⁵.

Nie można pominąć, opracowując zagadnienia osadnictwa, zasobów Etats Ministerium (EM). Podstawowe znaczenie mają zbiory dokumentów o starostwie ryńskim¹⁰⁶ oraz leckim (giżyckim)¹⁰⁷. Są to zróżnicowane materiały od kopii przywilejów lokacyjnych, przez wizytacje, spory graniczne, po rejestry czynszu i wykazy wsi, z różnych okresów. W nich również wszystkie dokumenty mieszkańców Lecu (Giżycka) i ksiąg pruskich z czasów zabiegania o prawa miejskie (lata siedemdziesiąte XVI w. do 1612 r. i późniejsze). O stratach spowodowanych zarazami donosi EM nr 107, głównie są to materiały o epidemii dżumy z 1709—1711 r.¹⁰⁸, zaś o szkodach wywołanych pożarami EM nr 92. O popisach wojskowych, czyli tzw. Musterrolle mamy dane w EM nr 83. Wreszcie materiały do dziejów dóbr szlacheckich, wolnych i wsi czynszowych znajdujemy w EM nr 88e (63—67), gdzie wykaz kolejnych właścicieli, kopie kontraktów i przywilejów oraz inne dane o poszczególnych osadach.

Jako ostatnie na wzmiankę zasługują materiały źródłowe z tzw. Adelsarchiv, są to szczegółowe dane o poszczególnych rodzinach szlacheckich w Prusach Książęcych oraz ich majątkach. Adelsarchiv zawiera przywileje lokacyjne, dokumenty z transakcji kupna i sprzedaży ziemi, kontrakty małżeńskie i testamentowe. Każda rodzina posiadała swoją teczkę, np. nr 116 Blumsteinowie, 262 Doenhoffowie, 339 Finckowie, 795 Morsteinowie (Morsztynowie)¹⁰⁹.

Dokonany przegląd zachowanych źródeł do dziejów osadnictwa krainy Wielkich Jezior Mazurskich pozwala stwierdzić, że istnieje dosyć bogata baza źródłowa. Pozwoli ona z pewnością na całościowe ujęcie przemian osadniczych

98 Np. Ostrp. F. 223 „Privilegienbuch”, 224 „Privilegienbuch”, 225 „Ingrossationsbuch”, 228 „Beständnisbuch”, księgi ryńskie por. przyp. 73.

99 Ostrp. F. 448—454.

100 Ostrp. F. 1284 „Kirchenvisitation der Ämter Rhein, Oletzko, Lötzen 1579—1581”.

101 Ostrp. F. 125.

102 Ostrp. F. 12663.

103 Ostrp. F. 12717.

104 Ostrp. F. 12662.

105 Ostrp. F. 14800, 14801.

106 EM 122.

107 EM 92.

108 EM 107b 2, 3, 36, 66, EM 107e, 3, 3a, 8, 12, 14, 15, 15a, 16, 17.

109 W sumie Adelsarchiv zawiera materiały dotyczące około 1400 rodzin, niektóre rodziny są jednak w dwóch oddzielnych miejscach, przyjęto bowiem zasadę porządkowania materiałów według pisowni i stąd np. podział na Bulawskich i Pulaszki (Pułaski), gdy była to jedna rodzina, zaś Pęskich znajdujemy i w „von Penski” i w „Pentzig”.

tej krainy, a nie tylko schematyczne odtworzenie punktów osadniczych. Konieczność opracowania dziejów osadnictwa na Mazurach wynika również z faktu, że ten temat nie ma dotąd monografii naukowej. Wzrasta też zainteresowanie historią Mazur, jej mieszkańcami, a czas dzisiejszy sprzyja powstaniu pracy obiektywnej, pozbawionej dawnych punktów kontrowersyjnych w historiografii polskiej i niemieckiej.